

**Β. Αίτια τῆς ὀργανώσεως τοῦ κοινωνικοῦ βίου
γενικῶς καὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ δικαίου.**

Ἔχω ἤδη εἶπει ὅτι μεταξὺ τῆς ὀργανώσεως τοῦ κοινωνικοῦ βίου ἀπ' ἑνὸς καὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς ὕλης καὶ τοῦ πνεύματος αὐτοῦ ἀπ' ἑτέρου ὑφίσταται μία σχέση συναφείας καὶ μάλιστα ἀντιλογικῆς συναφείας. Εὐθύθι δὲ μάλιστα ὅτι κατὰ τὴν σχέσηιν αὐτὴν τῆς ἐξελίξεως τῆς κοινωνικῆς ὕλης πρὸς τὸ δίκαιον ἡ πρώτη ἀποτελεῖ τὴν παραγωγὸν αἰτίαν τοῦ δευτέρου. Ἄλοριτος ὁμοίως εἶχε μείνει ἡ ἀντιλογικὴ σχέση μεταξὺ τῆς πνευματικῆς ἀτμόσφαιρας τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ δικαίου. Ἐπιταῦθα πρέπει λοιπὸν νὰ καθορισθῇ, ποῖον τῶν δύο μερῶν εἶναι ἡ αἰτία καὶ ποῖον τὸ ἀποτέλεσμα.

Ἀκριβεῖς παρατηρήσεις λύνουν τὸ πρόβλημα τοῦτο συμφρόνως πρὸς τὰ γεγονότα. Εἶναι μὲν ἀνιμριβόλον ὅτι ἡ ὑφισταμένη κοινωνικὴ διατάξις παράγει, ἀδιάρμορον ἐπιταῦθα ἔνεκα ποίων τινῶν λόγων, καὶ ἠθικὸν συνειδός, ἀλλὰ εἶναι ἐπίσης ἀνιμριβόλον ὅτι εἰς τὴν πνευματικὴν ἀτμόσφαιραν τῆς κοινωνίας δὲν πρόκειται περὶ τοῦ συνειδύτος τούτου. Ὅτι τὸ δίκαιον ἐξελίσσεται ἔνεκα τῆς ἐξελίξεως τῆς ὕλης τοῦ κοινωνικοῦ βίου καὶ παράγει τοιοῦτοτρόπως ἐκείστοτε καὶ νέαν πνευματικὴν ἀτμόσφαιραν, νέον συνειδός ἐν τῇ κοινωνίᾳ, τοιαύτη ἐξήγησις δὲν θὰ εἶναι καθ' ὅλα ὀρθή· διότι, ὅπως κατέδειξα, ἡ πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα ὑφίσταται καὶ μόνον ὡς ποῖος ἠθικός καὶ μάλιστα καὶ ἐν ἀντιρῶσει πρὸς τοὺς κείμενους νόμους· ὅτι π. χ. ἡ γυναῖκα ἀδικεῖται διὰ τῆς ὑφισταμένης κοινωνικῆς διατάξεως εἶναι μία ἀποψῆς τοῦ βίου, ἡ ὁποία γεννᾶται ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ κείμενα. Ὡστε χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὸν ν' ἀσκηθῇ κανεὶς ὅτι οἱ κείμενοι νόμοι παράγουν ἐν τῷ λαῷ καὶ ἠθικὸν συνειδός, πρέπει μ' ὅλα ταῦτα νὰ γίνῃ παραδεκτὸν καὶ ὅτι κυρίως ὑπάρχει μία πνευματικὴ κίνησις καθ' ἑαυτήν, ἡ ὁποία παρουσιάζεται ὡς πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα λέγουσι καὶ «ὀρεῖλαις!» καὶ ἡ ὁποία εἶναι καὶ μία αἰτία τῶν μεταβολῶν τοῦ δικαίου καὶ γενικῶς τῆς κοινωνικῆς καταστάσεως. Ὡστε

τὸ πρῶγμα ἔχει ὅπως καὶ κατὰ τὴν σχέσιν μεταξύ τῆς κινήσεως τῆς ὕλης τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ δικαίου· διότι, ὅπως εὐρέθη, καὶ ἐνταῦθα εἶναι τὸ πρῶτον μὲν ἢ μεταβολὴ τῆς καταστάσεως τῆς ὕλης, ἢ κίνησις τῆς ὕλης ταύτης, ἀδιάφορον πρὸς τὸ παρὸν ἔνεκα ποίων τιγῶν λόγων, τὸ δὲ δεύτερον ἢ μεταβολὴ δ' αὐτῆς καὶ τοῦ δικαίου ἢ γενικῶς τῆς κοινωνικῆς καταστάσεως· διότι καὶ μὲν καθορίζεται π. χ. ἡ κατάστασις τοῦ ἀτομικοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ κοινωνίᾳ διὰ τοῦ δικαίου, ἀλλὰ τὸ τοιοῦτον δίκαιον εἶναι τὸ ἐκ τῶν προσπαθειῶν ἐκείνου πηγάζει· εἰ μὴ εἶχε οὕτω θὰ ἔπρεπε νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς ὅτι τὸ δίκαιον γεννᾶται καὶ ἐξελίσσεται (κινεῖται) μόνο του καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ, τοιαύτη δὲ ὑπόθεσις θὰ ἦτο ἀπ' εὐθείας ἀνόητος, ἀφοῦ δίκαιον οὕτως ἢ ἄλλως οὐδὲν ἄλλο εἶναι παρὰ καθωρισμένας σχέσεις μεταξύ συζώντων ἀνθρώπων ¹⁾).

Ὡστε τὸ πρόβλημα εἶναι ἐνταῦθα τοῦτο, νὰ καθορισθῇ, εἰ μὴ τὸ δίκαιον ἔχει ὡς αἷτια τῆς ἐξελίξεώς του πρῶγματι τὴν κατάστασιν τοῦ πνεύματος καὶ τὴν κατάστασιν τῆς ὕλης τῆς κοινωνίας. Ἐξετάζων δὲ τὸ πρόβλημα τοῦτο θὰ μεταχειρισθῶμι πλέον, ὡς εἶναι καὶ εὐνόητον, ἀντὶ τῆς ἐκφράσεως πνευματικῆ ἀτιμωρίας τὴν ἐκφράσιν πνευματικῆ τάσεως «ὀφείλεις!», ἀντὶ δὲ τῆς ἐκφράσεως ἢ ὕλη τῆς κοινωνίας (καὶ κατὰ τὰς δύο ὀψεις τῆς : θέσιν τοῦ ἀτομικοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ κοινωνίᾳ ὡς δεσμώτου αὐτῆς καὶ ἀτομικῶν ἀνθρώπων ὡς μέρος κοινωνικοῦ στρώματος ἀξίας ἢ κοινωνικῆς τάξεως) τὴν σύντομον ἐκφράσιν αἱ ὕλικαὶ ἀνάγκαι.

Πρῶγματι παρῶνται τὸ ἐκάστοτε δίκαιον (ἢ ἐκάστοτε νέα διατάξεις τῆς κοινωνίας¹⁾, ἐπομένως γίνεται καὶ ἡ ἐξέλιξις του, καθὼς δεικνύουν τὰ κοινωνικὰ γεγονότα, ἢ διὰ παραχωρήσεων τῶν νῦν ἰσχυρόντων ἢ δι' ἐπαναστάσεως· δηλαδὴ διὰ τοῦ ἀγῶνος τῶν καταπιεζομένων κατὰ τῶν ἰσχυρόντων. Καὶ ναὶ μὲν διὰ τούτων δὲν ἐκφράζεται ἡ πηγικὴ αἰτία, ἢ δημιουργικὴ αἰτία τοῦ δικαίου, ἀλλ' ὁ τρόπος ὁ μηχανικὸς τῆς παραγωγῆς του· ἀλλὰ παρατηρῶν τις ἀκριβέστερον εὐρίσκει ἐν-

1) Ἡ οὐσία τοῦ δικαίου θὰ γίνῃ ἀργότερα γνωστή.

ταῦθα καὶ τὴν ζητούμενην αἰτίαν· διότι δὲν εἶναι δυνατόν ν' ἀρνηθῆ κανεὶς οὔτε ὅτι ὁ ἰσχύων, ὁ παραχωρῶν, ἢ παραχωρεῖ προλαμβάνων τὴν καταστροφὴν του, παραχωρεῖ λοιπὸν ἐκ συμφέροντος, ἢ παραχωρεῖ καὶ ἐκ λόγων πνευματικῆς τάσεως «ὄφείλεις!» (ἀδιάρθρον πῶς ἐκδηλουμένης, εἴαν δηλαδὴ ὑπὸ μορφὴν θεωρησκειτικῶν συναίσθημάτων, ἢ ὡς καλλαισθητικῆς ἀπόψεως, ἢ ὡς αισθητοῦ ἠθικῆς ἀπόψεως), οὔτε ὅτι ὁ καταπιεζόμενος ὁ ἐπαναστατικῶς πρὸς ζητῶν, ζητεῖ ἢ ἐκ λόγων ὕλικῶν συμφερόντων ἢ καὶ ἐκ λόγων πνευματικῆς τάσεως «ὄφείλεις!», δηλαδὴ συναισθανόμενος ἢ τὴν ὕλικήν του κατ'ἄστυιν, τὰ συμφέροντα του, ἢ τὴν θέσιν του ὡς ἀνθρώπου πνευματικοῦ.

Ὡστε φανερότατα ἡ αἰτία τῆς μεταβολῆς (τῆς ἐξελίξεως) τῆς κοινωνικῆς ὀργανώσεως εἶναι διπλή: τὸ πνευματικὸν «ὄφείλεις!», δηλαδὴ μία ἰδεολογικὴ ἀποψις τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων, καὶ τὰ ὕλικὰ συμφέροντα (αἱ βιοτικαὶ ἀνάγκαι τῶν κατωτέρων κοινωνικῶν τάξεων καὶ τὸ κέρδος τῶν ἀνωτέρων τάξεων). Πραγματοποιεῖται δὲ ἡ ἐκίστετε νέα κοινωνικὴ ὀργάνωσις ἢ διὰ παραχωρήσεων τοῦ ἰσχύοντος ἢ ἐν ἀγῶνι (ἐν πάλλῃ) τῶν συμφώνως πρὸς τὴν ἰδεολογίαν των ἢ τὰ συμφέροντά των συνασπιζομένων ἀτομικῶν ἀνθρώπων κατὰ τῶν ἀντιπάλων των (δηλαδὴ διὰ τῆς πάλης τῶν κοινωνικῶν τάξεων, τῶν κοινωνικῶν κομμάτων).

Εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι συνήθως γίνεται λόγος περὶ ἄλλων φαινομένων καὶ ἐλατηρίων ὡς αἰτιῶν καὶ πηγῆς τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἐξελίξεώς του· τινὲς παραδέχονται ὡς ταιαῦτα αἰτία ἀντικειμενικοὺς ἄνδρας νομοθέτας, ἄλλοι πάλιν μίαν τάσιν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ γὰ παράγῃ τὸ ὀρθὸν δίκαιον, τὴν κατὰ λόγον διάταξιν (Vernunftordnung), ἄλλοι τὴν ἰσχύν, ἄλλοι τὸ συνειδὸς ἢ εἰδικώτερον ἓνα συναίσθημα δικαίου, ἄλλοι τὸ ἐκ συνηθείας δίκαιον, ἄλλοι τὴν κοινὴν θέλησιν· ὑπάρχουν δὲ καὶ οἱ ἐξηγοῦντες τὴν ἐξέλιξιν τοῦ δικαίου αἰτιολογικῶς ἐξ οἰκονομικῶν λόγων. Ἄλλὰ καθ' ὅλους αὐτοὺς τοὺς καθορισμοὺς ἐπικρατεῖ μία δυσάρεστος ἀσάφεια καὶ ἄγνοια περὶ τῆς φύσεως τούτων τῶν δῆθεν αἰτιῶν καὶ πηγῶν τοῦ δικαίου. Οἱ ὁμιλοῦντες περὶ ἀντικειμενι-

κῶν νομοθετῶν παραβλέπουν ὅτι, ἐπειδὴ ἐνταῦθα δὲν δύναται νὰ πρόκειται οὔτε περὶ ἀντικειμενικῆς γνώσεως τοῦ διὰ νόμου καθορισθῆσομένου (τοῦτο εἶναι π. χ. τὸ ὄρολόγιον τοῦ ἀποθανόντος) οὔτε περὶ ἀντικειμενικῆς κατανοήσεως τῶν σχέσεων (αὐτὰ εἶναι π. χ. ὁ πατήρ καὶ ὁ υἱὸς του), ἐπειδὴ ἐπομένως ἐνταῦθα ἀντικειμενικότης ἔχει κατ' ἀνάγκην μόνον τὴν σημασίαν ἀντικειμενικοῦ μέτρου, τὸ δὲ μέτρον, ἀντικειμενικὸν ἢ μὴ, εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι μόνον μία ἀντίληψις (ἢ ἔννοια) περὶ ἀνθρωπίνων σχέσεων, ὁ ἀντικειμενικὸς λοιπὸν νομοθέτης δὲν εἶναι ἄλλο τι παρὰ, ἐὰν θέλη τις, ὁ μὴ ἐξαρτούμενος ἀπὸ τὰ ἔλικά συμφέροντα τῶν κοινωνικῶν τάξεων καὶ ἀποκρισίζων κατὰ ἰδεολογικὴν τινὰ ἀκομφιν. Ἐπομένως εἶναι καὶ ἡ ἰδέα τῶν ὁπαδῶν τῆς θεωρίας αὐτῆς παράγωγη, διότι ἐξαρτοῦν τὴν ἀντικειμενικότητα τοῦ νομοθέτου ἀπὸ τὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν δίδει αὐτὸς π. χ. (σχετικῶς πρὸς τὰ ἄνωθι παραδείγματά μου) εἰς τὴν θέλησιν τοῦ ἀποθανόντος πατρὸς, ἢ, κατ' ἄλλους, εἰς τὴν οἰκογενειακὴν συνείδησιν τοῦ υἱοῦ (ἢ, ἐν ἐλλείψει αὐτοῦ, τῶν περαιτέρω συγγενῶν τοῦ ἀποθανόντος) κτλ. Ὡστε ὁ ἀντικειμενικὸς νομοθέτης δὲν εἶναι τι ἄλλο παρὰ μία μορφή ἰδιαιτέρας, ἢ, εἰς ἄλλας περιστάσεις ἴσως, καὶ μόνον ὁ ἐφαρμοστῆς τῆς πνευματικῆς αἰτιότητος «ὄφειλεις!» Τὸ αὐτὸ δὲ ἰσχύει καὶ κατὰ τῆς γνώμης (τῆς ἱστορικῆς σχολῆς) ὅτι αἰτία τῆς ἐξελίξεως τοῦ δικαίου καὶ πηγὴ αὐτοῦ εἶναι ἡ τάσις τοῦ ἀνθρώπου νὰ παράγῃ τὸ ὀρθὸν δίκαιον, ἢ μίαν κατὰ λόγον διάταξιν τῆς κοινωνίας· διότι φανερώτατα τὸ δῆθεν «ὀρθὸν» δίκαιον ἢ ἡ κατὰ λόγον διάταξις τῆς κοινωνίας ¹⁾ δὲν θὰ εἶναι ἄλλο τι παρὰ ἐκφάνσεις τῆς πνευματικῆς αἰτιότητος «ὄφειλεις!» Ἡ θεωρία πάλιν ὅτι ἡ αἰτία τῆς ἐξελίξεως τοῦ δικαίου καὶ ἡ πηγὴ του εἶναι ἡ ἰσχύς, σφίλλει συγχέουσα τὸ μέσον, διὰ τοῦ ὁποίου ἀποκαθίσταται τὸ δίκαιον· ἢ ὀργάνωσις τῆς κοινωνίας, μὲ τὴν αἰτίαν τὴν παράγουσαν τὸ δίκαιον, τὸ ἐκαστατε νέον δίκαιον. Ἡ θεωρία ὅτι πηγὴ καὶ αἰτία τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἐξελίξεώς του εἶναι τὸ συνειδὸς ἢ εἰδικιώτερον τὸ συνείδημα τοῦ δικαίου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔχη ἄλλην σημασίαν παρὰ ὅτι ὁ ἀνθρώπος τείνει πρὸς πραγματοποίησιν μιᾶς κοινωνι-

1) Θὰ ἐπανέλθω εἰς τὸ ζήτημα τοῦ δῆθεν «ὀρθοῦ» δικαίου κτλ.

κῆς διατύξεως συμφώνως πρὸς ἰδεῖσθές τι, μιᾶς διατύξεως ἰδεώδους, ἡ θεωρία λοιπὸν αὐτὴ εἶναι κυρίως μόνον μία ἄλλη ἔκφρασις διὰ τὴν ἰδεολογικὴν αἰτίαν, τὴν ὁποίαν ἐγὼ καθόρισα ὡς πνευματικὴν αἰτιότητα τῆς συνειδήσεως «ὀφείλεις!» Καὶ ὅμως δὲν πρέπει νὰ νομισθῇ κινεῖς ὅτι αἱ ἔκφρασις συνειδὸς καὶ συναίσθημα τοῦ δικαίου εἶναι προτιμότεραι· ὄχι μόνον εἶναι ἐσφαλισμένον νὰ γίνεταί λόγος περὶ συνειδότητος καὶ συναισθήματος πρὸ τοῦ νόμου, πρὸ τοῦ ἀντικειμένου των, ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς τούτου ὑπάρχει συνειδὸς καὶ συναίσθημα καὶ σχετικῶς πρὸς τὸ νομικὸν καθεστῶς, ζητεῖται δὲ ἡ αἰτία τῆς μεταλλαγῆς τοῦ καθεστώτος τούτου. Τοῦτο δὲ ἰσχύει καὶ κατὰ τῶν θεωριῶν ὅτι ἡ πηγὴ καὶ αἰτία τῆς ἐξελίξεως τοῦ δικαίου εἶναι « τὸ δίκαιον ἢ ἔθιμον ἢ ἐκ συνηθείας » καὶ ἡ κοινὴ βούλησις· κατ' ἔθιμον δίκαιον σημαίνει εἰς τοὺς πρωτογόνους λαοὺς μόνον ὅτι δὲν εἶναι γραπτόν, τὸ δὲ δίκαιον τὸ ἐκ συνηθείας γενικῶς κινεῖται ἐντὸς τοῦ πλαισίου τοῦ ἐκείστοτε θετικοῦ, τοῦ ἐκείστοτε κειμένου νόμου, πρόκειται δὲ κυρίως νὰ εὑρεθῇ ἡ πηγὴ καὶ αἰτία τοῦ δικαίου κατ' ἀρχήν. Ἡ δὲ θεωρία τῆς κοινῆς βουλήσεως περιπίπτει εἰς τὸ σφάλμα ὅτι καὶ ἐὰν ὑπῆρχε κοινὴ θέλησις ¹⁾, δὲν εἶναι ἡ θέλησις ἡ αἰτία καὶ ἡ πηγὴ, ἀλλὰ τὸ ἅ,τι θέλει ἡ κοινὴ ἐκείνη θέλησις· δὲν πρέπει νὰ συγχέεται ὁ τρόπος τῆς διεξαγωγῆς μὲ τὴν πηγὴν, τὴν παραγωγικὴν αἰτίαν μιᾶς ἰδέας, τοῦ ἐκείστοτε νέου δικαίου. Τέλος οἱ ἐξηγοῦντες τὴν παραγωγὴν καὶ ἐξέλιξιν τοῦ δικαίου μόνον ἐκ τῆς ὕλικῆς καταστάσεως, τῶν ὕλικῶν ἀναγκῶν καὶ συμφερόντων ἐν τῇ κοινωνίᾳ, παραβλέπουν τὰς πραγματικὰς μεταβολὰς τοῦ δικαίου καὶ ἄνευ ὕλικῶν λόγων, ἐκ μόνης ἰδεολογίας, δηλαδὴ ἐξ ἐνὸς ἰδεολογικοῦ «ὀφείλεις!» Ἄς ληφθῇ μόνον ὑπ' ὄψιν τὸ οἰκογενειακὸν δίκαιον καὶ ἄς ληφθῇ ὑπ' ὄψιν τὸ ποινικὸν δίκαιον διὰ νὰ λείψῃ πᾶσα ἀμφιβολία· ἐν τῷ ποινικῷ δικαίῳ πρόκειται φανερότατα ἄνευ διπλῆς δυνατῆς ἐξηγήσεως μόνον περὶ παραχωρήσεων τοῦ ὀργανοῦντος τὴν κοινωνίαν ἕνεκα τῆς ἰδεολογικῆς ἐκείνης τάσεως τοῦ πνεύματος «ὀφείλεις!», δηλαδὴ ἐκ σεβασμοῦ πρὸς τὸν ἀνθρώπον ὡς ἀνθρώπον.

1) Θὰ ἐπανέλθω εἰς τὸ ζήτημα ἐν καταλλήλῳ τόπῳ.

Λέν ὑπάρχει λοιπὸν λόγος πρὸς παραδοχὴν ἄλλης αἰτίας καὶ πηγῆς τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἐξελίξεώς του· εἶναι δὲ ἐσφαλισμένη ἡ παραδοχὴ μόνον ὑλικῆς αἰτίας. Ἡ πηγή καὶ αἰτία τῆς γενέσεως τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἐξελίξεώς του εἶναι ὅπως δεικνύει ἡ ἀνάλυσις τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος, διπλή: μία τάσις πνευματικῆ «ὀφείλεισι» καὶ τὰ ὑλικά συμφέροντα τῶν ἀτομικῶν ἀνθρώπων.

Γ. Αἰτία τῆς ἐξελίξεως τῆς ὕλης τοῦ κοινωνικοῦ βίου.

Τὸ πρόβλημα εἶναι τοῦτο, γὰ ἐρευνηθῆ καὶ καθορισθῆ, ἐκ ποίων τινῶν λόγων καὶ αἰτιῶν ἐξελίσσεται ἡ ὕλη τῆς κοινωνίας, δηλαδή ἐκ ποίων τινῶν λόγων συμβαίνει κατ' ἀρχὴν ἡ ἀπελευθέρωσις τῶν ἀτομικῶν ἀνθρώπων δεσμοῦ τῆς κοινωνίας ἀφ' ἑνὸς καὶ ὁ συνδυασμὸς των εἰς κοινωνικά στρώματα ἀξίας, εἰς κοινωνικὰς τάξεις, εἰς κοινωνικά κόμματα ἀφ' ἑτέρου. Ἡ δὲ ἀντικειμενικὴ ἀνάλυσις τῆς κοινωνίας δεικνύει τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος.

Ἐν πρώτοις εἶχον ἀναλυτικῶς εὔρει ὅτι ἡ ἔννοια κοινωνικῆς τάξεως σημαίνει τὸ σύνολον τῶν ἀτομικῶν ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι ἔχουν τὴν ἰδίαν περιουσίαν, τὰ ἴδια εἰσοδήματα ἢ γενικῶς εὐρίσκονται εἰς τὴν ἰδίαν (περίπου) οἰκονομικὴν κατάστασιν. Εἶχον δὲ ταῦτοχρόνως εὔρει καὶ ὅτι τὰ κοινωνικά στρώματα ἀξίας συνέκπιτον κατ' ἀρχὰς μὲ τὴν διαιρορὰν εἰς κοινωνικὰς τάξεις. Τοῦτο δὲ εἶναι καὶ εὐνόητον· διότι ἡ ἰσχὺς ἐν τῇ κοινωνίᾳ εἶναι μέσον πλουτισμοῦ. Ἀλλὰ οἱ πρώτοι ἰσχύοντες ἦσαν καὶ οἱ ἐκ φύσεως ἱκανώτεροι, οἱ ὅποιοι ὡς τοιοῦτοι ἦσαν ἀναγκαιῶς (ἀναλογικῶς) καὶ οἱ πλουσιώτεροι. Τὸ δὲ φαινόμενον τοῦτο ἔλαβεν μετὰ ταῦτα μεγαλυτέραν σημασίαν διὰ τῆς οἰκογενείας· διὰ τῆς κληρονομικότητος τῆς περιουσίας καὶ τῆς ἰδιοκτησίας διετηρήθησαν κατ' ἀρχὴν καὶ ὁ πλοῦτος καὶ τὰ προνόμια ἐν τῇ οἰκογενείᾳ, οὕτως ὥστε αἱ διακρίσεις εἰς κοινωνικὰς τάξεις νὰ φαίνονται ὅτι εἶναι κληρονομικαί, συνδεδεμέναι μὲ τὰς διακρίσεις εἰς κοινωνικά στρώματα ἀξίας. Ὅμως ἡ ἐξέλιξις τῆς οἰκονομίας, τῶν διαφορῶν ἐπαγ-

γελμάτων καὶ ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων ἐπέφερεν εἰς τὴν παραδοθεῖσαν αὐτὴν κατάστασιν ἐν τῇ κοινωνίᾳ μεγάλης μεταβολῆς· παρήχθη πλοῦτος ἀσχέτως πρὸς τὰ προνομιοῦχα κοινωνικὰ στρώματα ἀξίας, ὁ δὲ πλοῦτος ὡς δύναμις, ὡς φαίνεται, ἰσχυρότερα, κατεπάταξε τὰ προνομιοῦχα κοινωνικὰ στρώματα ἀξίας καὶ ἐξηφάνισεν αὐτὰ, ὅσον ἀφορᾷ (τ ο ὕ λ ά χ ι σ τ ο ν) τὴν κοινωνικὴν τὴν ἰσχύον. Ἄλλα ὅλα τὰ γεγονότα ταῦτα ἔχουν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ὄψιν· οἱ πρὶν προνομιοῦχοι προσεπάθουν νὰ κρατήσουν τὴν θέσιν των (τὴν ἀξίαν των) ἐν τῇ κοινωνίᾳ συναπισθέντες ὁμοῦ κατὰ τὸν κατωτέρων, ἀντιστρόφως δὲ πάλιν οἱ πλούσιοι κατώτεροι, οἱ ἄνευ κοινωνικῶν προνομίων, κατεπάταξαν ἢ μόνον (ἤδη διὰ μόνου τοῦ πλούτου των καταπτήσαντες ὑποτελεῖς των πολλῶν τῶν ἀνωτέρων) ἢ ἐν συνδυασμῷ μὲ τοὺς πτωχοὺς τὰ προνόμια τῶν ἀνωτέρων καὶ τὴν ἰδιαιτέραν σημασίαν των ἐν τῇ κοινωνίᾳ. Δηλαδή ἡ σημασία τῆς ἐννοίας τῶν στρωμάτων ἀξίας ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἢ τῶν κοινωνικῶν τάξεων ἔγκειται ἐν τούτῳ ὅτι ἀποτελοῦν ομάδας ἀτομικῶν ἀνθρώπων ἐχόντων τὴν συνείδησιν ὅτι ἔχουν τὰ αὐτὰ ὕλικὰ κοινωνικὰ συμφέροντα. Ἐκ τῆς ἐννοίας δὲ ταύτης προκύπτει ὅτι ἡ αἰτία τοῦ συνασπισμοῦ εἰς στρώματα ἀξίας καὶ ἔπειτα εἰς κοινωνικὰ κόμματα εἶναι διὰ μὲν τοὺς ἀνωτέρους ἡ ὑπεράσπισις ὕλικῶν συμφερόντων καὶ θέσεως, διὰ δὲ τοὺς κατωτέρους ἡ ὑπεράσπισις ὕλικῶν συμφερόντων καὶ ἀπαίτησις θέσεως ἐν τῇ κοινωνίᾳ. Συντόμως καὶ γενικῶς : α ἰ δ ι α φ ο ρ α ἰ τ ῶ ν ὕ λ ι κ ῶ ν σ υ μ φ ε ρ ὄ ν τ ω ν καὶ τῆς ὕ λ ι κ ῆς θ έ σ ε ω ς τ ῶ ν ἀ τ ο μ ι κ ῶ ν ἀ ν θ ρ ῶ π ω ν ἐ ν τῇ κ ο ι ν ω νί α π α ρ ἤ γ α γ ο ν καὶ ἀρχὸς τὸν συνασπισμὸν τῶν ἰσχυόντων κατὰ τῶν λοιπῶν καὶ ἔπειτα καὶ τὸν συνασπισμὸν τῶν τελευταίων κατὰ τῶν πρώτων, δηλαδή γενικῶς (τὰ κοινωνικὰ στρώματα ἀξίας, τὰς κοινωνικὰς τάξεις) τὰ κ ο ι ν ω ν ι κὰ κ ὶ μ μ α τ α , π ρ ο ὕ π ο θ έ τ ο ν τ α σ υ ν ε ἰ δ ῖ σ ι ν τῆς θ έ σ ε ω ς καὶ κ α τ α σ τ ά σ ε ω ς .

Ἄλλα ἡ ἀνάλυσις τῆς κοινωνικῆς ἐξελίξεως εἰς τὰ προηγουμένα κατέδειξε καὶ ἄλλο τι· τὸ κοινωνικὸν κόμμα δὲν ἀντιπροσωπεύει πάντοτε συμφέροντα μιᾶς κοινωνικῆς ομάδος ἀτομικῶν ἀνθρώπων τῆς αὐτῆς ὕλικῆς κλισίας καὶ θέσεως ἐν τῇ κοινωνίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἀνεξαρτήτως μίαν ἰδέαν

περὶ κοινωνίας, μίαν ἰδέαν, πῶς ἔπρεπε καὶ κατ' ἀκολουθίαν πῶς πρέπει νὰ εἶναι διωργανωμένη ἢ (καλῆ) κοινωνία. Δηλαδὴ κοινωνικὸν κόμμα ἀπαρτίζεται ἢτοι γεννᾶται, λαμβάνει αἰτιολογικῶς ἀρχὴν καὶ ὑφίσταται καὶ ἐκ πόθων τῆς πνευματικῆς, ἐν τῇ ἐξελίξει ὡς ὁρμῆς «ὀφείλεις!» ἐμφανιζομένης, καταστάσεως τῶν ἀνθρώπων, ἢτοι ἐκ μετὰς ἰδεολογικῆς ἀπόψεως τοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κοινωνίας.

Ἡ αἷτία λοιπὸν τοῦ ὅτι ἡ ὕλη τῆς κοινωνίας (καὶ τῆς κοινωνικότητος γενικῶς καὶ ἀτολύτως) δὲν ἀποτελεῖ μίαν ἀπόλυτον ἐνότητα, ἀλλὰ χωρίζεται ἀναγκαστικῶς εἰς μικροτέρας συνθέσεις, οἱ οἱ ἀτομικοὶ ἄνθρωποι ἐν τῇ κοινωνίᾳ (καὶ ἐν ἐκάστη κοινωνίᾳ) χωρίζονται ἀμέσως εἰς ἰδιαιτέρας ὁμάδας (εἰς στρώματα ἀξίας, εἰς τάξεις καὶ εἰς κόμματα), ἔγκειται ἐν τούτῳ ὅτι οἱ ἀτομικοὶ ἄνθρωποι ἔχουν διαφοροὺς ὕλικοὺς καὶ πνευματικοὺς σκοποὺς· οἱ ἔχοντες (κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον) τοὺς αὐτοὺς σκοποὺς συνασπίζονται, ἢ εἶναι ἤδη οὕτως εἰπεῖν ἐκ φύσεως συνασπισμένοι πρὸς ὑπεράσπισιν ἢ πραγματοποίησιν τῶν σκοπῶν των.

Ἐνταῦθα γεννᾶται ἡ ἐρώτησις, διὰ ποίους λόγους ἴσως οἱ ἀτομικοὶ ἄνθρωποι δὲν ἔχουν τοὺς ἰδίους ὕλικοὺς καὶ πνευματικοὺς σκοποὺς ὥστε καὶ νὰ χωρίζονται ἐν τῇ κοινωνίᾳ εἰς ἰδιαιτέρας ὁμάδας. Ἄλλ' ἡ ἀπάντησις εἶναι ἀπλουστάτη, ἐὰν ληφθῶν ὑπ' ὄψιν πρῶτον αἱ διακρίσεις, ὅπως γεννῶνται ἐντὸς τῶν πρωτογόνων κοινοτήτων, καὶ δεύτερον ὁ χωρισμὸς εἰς τάξεις καὶ εἰς κόμματα, ὅπως ὑφίσταται ἢ καὶ ἀπαρτίζεται ὅλον ἐντὸς ἐκάστης ἀνεπτυγμένης κοινωνίας. Κατὰ τοὺς πρώτους χωρισμοὺς ἐπρόκειτο ἐκ φύσεως περὶ φυσικῆς ἀνομοιότητος τῶν ἀτομικῶν ἀνθρώπων εἰς διαφόρους βαθμοὺς μεταξὺ δύο τύπων: τοῦ τύπου τῶν πνευματικῶς καὶ (ἢ) σωματικῶς ἰσχυρῶν καὶ τοῦ τύπου τῶν πνευματικῶς καὶ (ἢ) σωματικῶς ἀδυνάτων. Ὅτι ἐν τῇ κοινωνίᾳ, οὕτως εἰπεῖν μετὰ τὰς πρώτας γενεάς, ἕνεκα τῶν νόμων, οἱ ὅποιοι ἐκανόνιζον ὡς κληρονομικὰς τὰς ἐν τῇ κοινωνίᾳ παραχθείσας διαφορὰς εἰς κοινωνικὰ στρώματα ἀξίας καὶ κοινωνικὰς τάξεις, παρήχθησαν

οὕτως εἶπεῖν καὶ ἐπαγγελματικὰ σωματικὰ καὶ πνευματικὰ προτερήματα, τοῦτο δὲν πρέπει νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν· διότι καὶ ἐὰν πράγματι (ἢ ἴσως) αἱ ἀπὸ τῶν γονέων ἀποκτώμεναι σωματικαὶ καὶ πνευματικαὶ ἰδιότητες εἶναι κληρονομικαί¹⁾, ὅμως κατὰ τὸν χωρισμὸν εἰς κοινωνικὰ στρώματα ἢ εἰς κοινωνικὰς τάξεις δὲν πρόκειται περὶ τοιούτων εἰδικωτέρων προτερημάτων, ἀλλὰ περὶ ἰσχύος καὶ ἀδυναμίας πνευματικῆς (πρότερον δὲ καὶ σωματικῆς) γενικῶς διὰ τὸν βίον καὶ τὴν ἀντίληψιν τοῦ βίου. "Οτι ὅμως πάλιν ἡ διαφορὰ αὕτη εἶναι φυσικὴ, εἶναι δυνατόν νὰ τὸ ἀρνηθῆ μόνον ἐκεῖνος, ὃ ὁποῖος κατασκευάζει τὴν πραγματικότητα τοῦ βίου ἐπὶ τῇ βάσει θεωριῶν ἀντὶ ἀντιστροφῆς νὰ ἐξάγῃ τὰς θεωρίας ἀπὸ τὰς πραγματικότητας". Ἄλλ' ἀκριβῶς αἱ πραγματικότητες αὐταὶ τοῦ βίου δεικνύουσιν ὅτι αἱ ἐν τῇ ἀνεπτυγμένῃ κοινωνίᾳ ὑφίστανται οἰκονομικαὶ διαφοραί, λοιπὸν αἱ κοινωνικαὶ τάξεις, ὅπως ὑφίστανται σήμερον (οὕτως εἶπεῖν μετὰ τὴν πρωτόγονον κοινωνίαν) παντοῦ, δὲν ὑφίστανται πλέον ἐπὶ τῇ βάσει τῆς φυσικῆς ἀνομοιότητος τῶν ἀτομικῶν ἀνθρώπων. Τοῦτο δὲ εἶναι καὶ καταληπτόν· διότι διὰ τῆς ἰσοβίου αἰσθητικῆς κληρονομίας τῆς περιουσίας (καὶ ἰδιοκτησίας) τῶν ἀποθνήσκόντων μελῶν τῆς ἀνετριπτῆς ἐξάπαντος ἢ ἀρχῆς ἐκείνης ἢ φυσικῆς, ἐφ' ὅσον οἱ κληρονόμοι δὲν εἶναι ὅμοιοι μὲ τὸν ἀποθνήσκοντα κληρονομούμενον. "Οτι ὅμως οἱ κληρονομοῦντες δὲν εἶναι ὅμοιοι μὲ τὸν κληρονομούμενον, θὰ τὸ ἀποδείξω ἀργότερα διὰ τὸν ἄλλωz πῶz σκεπτόμενον". Εἶναι λοιπὸν ἀνάγκη εἰς τὴν φυσικὴν ἀνομοιότητα ὡς φυσικὴν αἰτίαν τῆς ἀρχικῆς διαιρέσεως τῆς κοινωνίας εἰς στρώματα καὶ τῆς διαιρέσεως σήμερον εἰς κόμματα ἐξ ἰδεολογικῆς ἀπόψεως τοῦ βίου ν' ἀντιτεθῆ ὡς δευτέραι αἰτία τῆς ὑπάρξεως κοινωνικῶν τάξεων καὶ ἀποτελέσεως κοινωνικῶν κομμάτων ἢ κληρονομικότητος τῆς περιουσίας (καὶ τῆς ἰδιοκτησίας) ὡς κοινωνικὴ αἰτία.

1) Οἱ περισσότεροι βιολόγοι ἀρνοῦνται τὴν κληρονομικότητά των· ἄλλως σκέπτομαι ἐγὼ· πρβλ. τὸ σύγγραμμά μου: Δι' ἠθικὰς βίαςας τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσεως.

2) Πρβλ. τὸ τρίτον μέρος δεύτερον τμήμα.

3) Πρβλ. τὸ τρίτον μέρος δεύτερον τμήμα.

Λιὰ τῆς κληρονομικότητος αὐτῆς μένουσιν οἱ ἀτομικοὶ ἄνθρωποι ἄσχετως πρὸς τὴν πνευματικὴν τῶν ἰσχὺν ἢ ἀσθένειαν (ἀδυναμίαν) ἄνω ἢ κάτω ἐν τῇ κοινωνίᾳ. Ὅτι ὅμως ἀκόμη καὶ ἐντὸς αὐτῆς τῆς θετικῆς διὰ τῆς κληρονομίας χαρακτηριζομένης καταστάσεως ἀναγνωρίζεται καὶ προϋποτίθεται ὡς ἡ μόνη ὀρθὴ ἢ φυσικὴ αἰτία τοῦ χωρισμοῦ τῆς κοινωνίας εἰς στρώματα καὶ τάξεις, τὸ ἀποδεικνύουσιν αἱ πνευματικαὶ διαμάχαι (φιλονικίαι) μεταξὺ τῶν κοινωνικῶν τάξεων: οἱ πλούσιοι μέμφονται τοὺς πτωχοὺς ὡς ἀνικάνους, πλούσιοι μὴ διαύγοντες καὶ τὸν ἀπαιτούμενον πνευματικὸν βίον λέγονται ὑπὲρπλουτοὶ καὶ καταγελαῶνται, ὑπάρχουσιν αἱ παροιμίαι περὶ ἀθιγγάνων γυναικῶν βασιλισσῶν σκεπτομένων ὅμως, ὅτις καὶ πρὶν, ταπεινῶς κτλ. Παντοῦ ἐνταῦθα πνέει τὸ ἀρχικὸν φυσικὸν πνεῦμα· ἀναγνωρίζεται ὅτι κυρίως μόνον αἱ πνευματικαὶ διαφοραὶ ἐκρεπε γὰρ εἶναι αἰτία, αἱ μόναι καὶ ὀρθαί, τῆς διακρίσεως στρωμάτων καὶ τάξεων ἐντὸς τῆς κοινωνίας

Ὑπάρχουσιν λοιπὸν δύο αἰτια τῆς διακρίσεως τῆς κοινωνίας εἰς στρώματα ἢ εἰς τάξεις· ἡ φυσικὴ καὶ ἀρχικὴ αἰτία εἶναι ἡ πνευματικὴ καὶ σωματικὴ φυσικὴ ἀνομοιότης τῶν ἀτομικῶν ἀνθρώπων, προστεθῆ δὲ εἰς αὐτὴν καὶ ἡ κοινωνικὴ αἰτία, ἡ κληρονομικότης τῆς περιουσίας¹⁾. Ἰονίζω δὲ ἰδιαιτέρως ὅτι ἡ φυσικὴ ἐκείνη ἀνομοιότης δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν διαφορὰν τῶν ἀνθρωποφυλῶν, ἀλλὰ εἶναι διαφορὰ τῶν ἀτομικῶν ἀνθρώπων γενικῶς, ἐνεκα δὲ τούτου χωρίζεται κατ' ἀρχὴν καὶ αὐτὴ ἡ ὁμογενὴς πρωτόγονος κοινωνία εἰς στρώματα ἀξίας καὶ εἰς τάξεις²⁾. Εἶναι ἐσφαλμένη λοιπὸν ἡ θεωρία (τοῦ Comenarius καὶ ἄλλων, ὅτι αἱ κοινωνικαὶ διαφοραὶ κατὰ στρώματα ἀξίας καὶ τάξεις (οἰκονομικῶς) προήλθον ἐκ κατακτήσεων καὶ ὑποταγῆς μιᾶς ἀνθρωποφυλῆς εἰς ἄλλην· κατὰ τοιοῦτον τρόπον παρήχθησαν οἱ χωρισμοὶ εἰς στρώματα ἀξίας κατ' ἀνθρωποφυ-

1) Εἰς ὅλην τὴν βιβλιογραφίαν περὶ τῶν αἰτιῶν τῆς ὑπάρξεως κοινωνικῶν τάξεων (ἀρχικῶς καὶ στρωμάτων ἀξίας) δὲν λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ἡ ἀγνωστία ἢ διαφορὰ αὐτῆ μεταξὺ φυσικῆς καὶ κοινωνικῆς αἰτίας καὶ ἐντεῦθεν προέρχονται τὰ σφάλματα κατὰ τὴν κατάληψιν καὶ ἐξήγησιν τῶν κοινωνικῶν διαφορῶν.

2) Πρβλ. ἄνωθεν σελ. 44.

λὰς π. χ. ἐν Σπάρτῃ ἢ διακρίσεις μεταξὺ Σπαρτιατῶν, Περιοίκων καὶ Εἰλώτων ἢ ἐν Ἰνδίαϊς κτλ. οἱ χωρισμοὶ ὅμως αὐτοί, εἶναι μὲν ὅμοιοι πρὸς τοὺς γενικωτέρους εἰς στρώματα ἀξίας, δὲν συμπίπτουν ὅμως μὲ αὐτάς.

Κατὰ τὴν ἀναλυτικὴν τῆς ὕλης τῆς κοινωνίας εἶχον ὅμως διακρίνει καὶ μίαν ἄλλην συνένωσιν ἀτομικῶν ἀνθρώπων, τὴν κοινωνικὴν ὁμάδα ὡς ἐνότητα. Ἐκεῖ δὲ ἡ ἐνότης αὐτὴ ἔγινε ταῦτοχρόνως γνωστὴ ὡς ἔχουσα δύο χαρακτηριστικά: τὸν σκοπὸν διὰ τὸν ὁποῖον ἡ ἐνότης αὐτὴ, ἤτοι ἡ κοινωνικὴ ὁμάς, συγκροτεῖται καὶ τὴν ψυχικὴν ἔξαψιν, διὰ τῆς ὁποίας συγκροτεῖται καὶ ἐνεργεῖ. Καὶ λοιπὸν ἐνταῦθα ἐννοεῖται μὲν ὅτι ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐννοίαν τοῦ σκοποῦ καὶ ἡ κοινωνικὴ ὁμάς συνδέεται μὲ τὴν κοινωνικὴν θέσιν ἢ μὲ τὰς ἰδέας τοῦ ἀτομικοῦ ἀνθρώπου καὶ μὲ τὴν κοινωνικὴν κατάστασιν καὶ ἔχει λοιπὸν τὰς αὐτὰς αἰτίας γενέσεως ὅπως καὶ τὸ κοινωνικὸν κόμμα· ἀλλὰ ἡ κοινωνικὴ ὁμάς εἶναι κυρίως, ὅπως κατέδειξεν ἡ ἀναλυτικὴ τῆς κοινωνίας, ἐννοία ἐνεργείας, ὡς τοιαύτη δὲ γεννᾶται (πιράγεται) καὶ ὑφίσταται μόνον διότι τὸ συναίσθημα ἐπικρατεῖ τῆς διανοίας: τὸ συναίσθημα, ἓνα πάθος, παρυσύρει ἀπὸ κοινοῦ τοὺς ἀνθρώπους εἰς ἀγῶνας, εἰς ἐνέργειαν ἐπαναστατικὴν κατὰ πάσης ἀνεργείας πρὸς πραγματοποίησιν τοῦ σκοποῦ, τὸν ὁποῖον ἐπιδιώκουν. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ κοινωνικὴ ὁμάς εἶναι οὕτως εἶπεῖν ἀκριβῶς τὸ κοινωνικὸν κόμμα ἐν ἐνεργείᾳ, ἡ δὲ ἐνέργεια αὐτὴ τῆς κοινωνικῆς ὁμάδος εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ψυχικῆς κατάστασεως, τοῦ πάθους ἢ τῆς ἐξάψεως, ἐννοεῖται ὅτι ἡ κυρία αἰτία τῆς γενέσεως τῆς ὁμάδος εἶναι ὅλως ἰδιαιτέρα, ἀκριβῶς ἡ ψυχικὴ ἔξαψις, καὶ εἶναι λοιπὸν ἀσχετος πρὸς τὰς αἰτίας τῆς γενέσεως τοῦ κόμματος ἢ τοῦ συναπισμοῦ εἰς κοινωνικὸν στρώμα.

Δ. Αίτια τῆς ἰδιαιτέρας κοινωνικῆς ἀτμοσφαιρας
καὶ τῆς ἐξελίξεώς της.

Ἐν τῇ προηγουμένη ἀναλυτικῇ ἐρευνῇ τῆς κοινωνίας ¹⁾ ἐ-
νεφανίσθη μία σχέσις μεταξὺ τῆς πνευματικῆς ἀτμοσφαιρας τοῦ
κοινωνικοῦ βίου καὶ τῆς κινήσεως τῶν κοινωνικῶν κομμάτων, τῶν
κοινωνικῶν τάξεων. Δηλαδή δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀρνηθῇ κανεὶς
ὅτι ἡ μεταλλαγὴ τῆς ἀτμοσφαιρας αὐτῆς συμπίπτει πάντοτε μὲ
κάποια ὑλικὰ φαινόμενα, μὲ μίαν καταπιεστικὴν θέσιν τοῦ ἀτόμου
ἐντὸς τῆς κοινωνίας ἢ μὲ μίαν οἰκονομικὴν κατάστασιν. Καὶ ὅμως
θα ἦτο ἐσφαλμένον ἀπὸ τὸ φαινόμενον τοῦτο νὰ συμπεράνη
κανεὶς ὅτι ἡ κοινωνικὴ ἀτμόσφαιρα (π.χ. μία δεσπάζουσα ἠθικὴ
ἀποψις, π. χ. ἕκαστος ξένος εἶναι ἐχθρὸς, ἢ ἀντιθέτως, ἀγάπη
τὸν ἐχθρὸν σου) εἶναι προῖόν τῶν ὑλικῶν ἐκείνων φαινομένων.
Ἄν πρέπει νὰ λησιμονηθῇ ὅτι π. χ. οἱ Ῥωμαῖοι κατεπάτουν
καὶ ἐπανάστασιν τῶν δούλων διὰ σφραγῆς αὐτῶν, ἀλλ' ὅτι οἱ
φιλόσοφοι ἐδίδασκον τὴν ἀγάπην τοῦ πλησίον καὶ τοῦ ἐχθροῦ.
Ἐἶναι δὲ ἀξιοπαρατήρητον καὶ τοῦτο, ὅτι αἱ διδασκαλίαι αὐταὶ
ἀναγνωρίζονται καὶ ἀπ' αὐτοὺς ἐκείνους, οἱ ὅποιοι ἄλλωστε διὰ
λόγους συμπεριόντων ὑλικῶν βιοτικῶν καταπολεμοῦν καὶ κατα-
στρέφουν τοὺς ἀντιπάλους των ²⁾. Τονίζω δὲ ὅτι ἐγὼ δὲν βλέπω
πῶς ἡ ἰδέα τῆς ἀγάπης τοῦ ἐχθροῦ, φανερότατα ἐκφραζομένη
ἤδη ἀπὸ τὸν Σοφοκλῆ (οὗτοι συνέχθην, ἀλλὰ συμφιλεῖν ἔφυν!)
καὶ διδασκομένη ἀπὸ τὸν Σωκράτην ὡς συνέπεια τῆς ἐννοίας
τοῦ καλοῦ ἀνθρώπου (ὁ καλὸς εἶναι καλὸς εἰς ὅλους καὶ ὄχι
καλὸς μὲν εἰς τοὺς φίλους, κακὸς δὲ εἰς τοὺς ἐχθροὺς) εἶναι
δυνατὸν νὰ πιωρήχθῃ ἀμέσως μετὰ τοὺς περσικοὺς πολέμους ἀπὸ
ἐσωτερικῆς κοινωνικῆς κακοτυχίας. Ἀναλύω ἓνα σπουδαῖον κοι-
νωνικὸν θεσμὸν διὰ νὰ δείξω ἀκριβέστερον τὸ τί θέλω νὰ εἶπω·
δηλαδή αἱ διάφοροι μορφαὶ τῆς οἰκογενείας: παροδικὴ σύζευξις

¹⁾ Πρβλ. ἄνωθει σελ. 89 κ. ε.

²⁾ Πρβλ. ἄνωθει σελ. 80.

ἰσόβιος οἰκογένεια, πάλιν ἐνδογαμία, ἐξωγαμία, πάλιν πολυγαμική, πολυανδρική, καὶ τέλος καὶ μονανδρική καὶ μονογαμική-οἰκογένεια—ὅλαι αἱ μορφαὶ αὐταὶ εἶναι πράγματι ἀπ' εὐθείας (ἐννοεῖται ἐξαιρουμένης τῆς πρώτης φυσικῆς μορφῆς, τῆς ἐνδογάμου, δηλαδή μ' αἰμομιξίαν ὑφισταμένης φυσικῆς οἰκογενείας τῆς παροδικῆς συζεύξεως) προϊόντα ὑλικῶν συμπερόντων τοῦ ἀτομικοῦ ἀνθρώπου ἢ τῆς κοινωνίας, δηλαδή τῶν ὀργανούντων αὐτῆν—ἀλλὰ καὶ ὁ παραλλήλῳ τρόπος τοῦ σχηματισμοῦ τῆς οἰκογενείας (διὰ ἐξαγορᾶς ἢ κλοπῆς τῶν γυναικῶν), καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ προικοσυνοικεσίου μὴ ἐξαιρουμένου, ἔχει ὡς αἰτίαν τὴν ὑλικὴν κατάστασιν τοῦ ἀτομικοῦ ἀνθρώπου ἢ τὴν θέσιν του ἐν τῇ κοινωνίᾳ. Καὶ λοιπὸν εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ἡ οἰκογένεια εἶναι ὁ ἐκάστοτε κοινωνικῶς ἐπιτρεπόμενος, ὁ κατ' ἔθιμον, ἢ ἐκ συνηθείας καὶ μετὰ ταῦτα καὶ ἠθικὸς λεγόμενος δεσμός· ἀλλ' ὅμως ὑπάρχει ἐνταῦθα καὶ ἄλλο οὐκ ἄδικον γεγονός, τὸ ὁποῖον δὲν πρέπει νὰ παραβλέπεται, ἦτοι ἡ σχέσις τῶν προσώπων, ἀνδρὸς καὶ γυναικός, ἀναμεταξύ των· ὁ κοινωνικὸς οὕτως εἶπεῖν ἠθικὸς γάμος ὑφίσταται π. χ. διὰ τοῦ κοινωνικῶς ἀναγνωρισμένου συνδυασμοῦ ἐνὸς ἀνδρὸς μετὰ μιᾶς γυναικός, ἀλλὰ ἐνῶ κατὰ τὸν συνδυασμὸν αὐτὸν ἡ πολιτεία δὲν ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν προσωπικὴν σχέσιν μεταξὺ ἀνδρὸς καὶ γυναικός, ὑπάρχει καὶ ἡ ἰδέα ὅτι αὐταὶ πρέπει νὰ σέβωνται ὁ εἷς τὸν ἄλλον ὡς τέλειον καὶ ἰσάξιον πρόσωπον, ἡ δὲ ἰδέα αὕτη, ὅπως εἶπον, οὔτε ἐνδιαφέρει τὴν πολιτείαν (τὴν κοινωνίαν), εἴαν ὑφίσταται ἐν τῷ γάμῳ ἢ ὄχι, οὔτε δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἀπὸ οἵανδήποτε ὑλικὴν κατάστασιν τῆς κοινωνίας ὡς τὴν δημιουργὸν (παραγαγοῦσαν) αἰτίαν αὐτῆς. Ὁδηγοῦν δὲ εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα καὶ πολλοὶ ἄλλοι θεσμοὶ τῆς κοινωνίας ἴσως δὲ καὶ ὅλοι, εἴαν ἤθελε κανεὶς νὰ τοὺς ἐξετάσῃ ἀναλυτικῶς ἀκριβῶς. Ἀναφέρω ὡς παράδειγμα καὶ τὴν αἰδῶ καὶ τὴν παρθενίαν τῆς κόρης, ἀπόψεις, αἱ ὁποῖαι παρήχθησαν ἐκ τῆς ἐνδυμασίας (ἢ ὁποῖα παρήχθη πάλιν ἀπὸ τὴν φυσικὴν τάσιν πρὸς καλλωπισμὸν, πρὸς προσέλκυσιν τοῦ ἄλλου γένους ἢ, κατὰ τόπους, καὶ ἐνεκα τῶν ὠρῶν τοῦ ἔτους) καὶ ἐκ τοῦ ἔθιμου νὰ πωλοῦνται αἱ κόραι, καὶ ὅμως καὶ ἡ αἰδῶ καὶ ἡ παρθενία προσέλαβον καὶ μίαν ἰδέαν ἀνωτέρας ἀπόψεως τοῦ βίου, ἡ ὁποῖα εἶναι ὅλως ξένη εἰς τὰ αἰτία τῆς γενέσεώς των. Τέλος

ἀναφέρω καὶ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ δικαίου, τὴν ὁποίαν ἤδη ἠρεύνησα καὶ ἡ ὁποία ἀποτελεῖ μέρος τῆς κοινωνικῆς ἀτμόσφαιρας.

Ἐξ ὅλων τῶν ἀναλυτικῶν τούτων ἐρευνῶν ἐξάγω λοιπὸν τοῦτο ὅτι ἡ πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς κοινωνίας, ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἐν τῇ κοινωνίᾳ δεσπόζοντος πνεύματος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξηγηθῇ ὡς δημιουργικῶς παραγομένη ἀπὸ ὑλικὰς σχέσεις καὶ ὑλικὴν κατάστασιν τῆς κοινωνίας. Παραδέχομαι (πρὸς ἐξήγησιν ὑποθέτω) λοιπὸν ὅτι μία γενικὴ ἀνθρώπινη ἰδεολογικὴ ἰδιότης εἶναι ἡ δημιουργοῦσα αὐτήν. Πρόκειται δὲ περὶ γενικῆς ἀνθρωπίνης ἰδιότητος, διότι, ὅπως κατεδείχθη¹), αἱ ἰδέαι ἐκεῖναι, ἀπαξ ἐμφανισθεῖσαι, ἀναγνωρίζονται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ἀσχέτως πρὸς τὰ συμφέροντά των καὶ ἀσχέτως πρὸς τὴν ἀνθρωποφυλίην των. Ὅτι λοιπὸν ὁ Μ a r x ἐξηγεῖ δῆθεν τὴν πνευματικὴν ἀτμόσφαιραν μόνον ἐξ ὑλικῶν κοινωνικῶν λόγων (αἰτιῶν) εἶναι ἀπάτη· τοιαύτη ἐξήγησις σημαίνει ἀυθαίρετον παραβιασμόν τῶν φαινομένων, παρασύρεται δὲ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι, ὅπως ἤδη ἀνέφερα, πᾶσα πνευματικὴ κίνησις συμπίπτει μὲ ὑλικὰ κοινωνικὰ φαινόμενα, γεγονός, εἰς τὸ ὅποιον θὰ ἐπανέλθω καὶ τοῦ ὁποίου τὴν ἀληθῆ σημασίαν ὁ Μ a r x ἢ δὲν ἐνόησεν ἢ δὲν ἠθέλησε νὰ ἐννοήσῃ.

Καὶ ὅμως ἡ πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς κοινωνίας ἔχει καὶ ἄλλο ἰδιάζον τι, εἶναι διάφορος κατὰ τὰς διαφόρους ἐθνικὰς κοινωνίας. Πρὸς ἀπόδειξιν τούτου ἀναφέρω τὴν διαφορὰν εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῶν διαφόρων ἔθνων¹), δηλαδὴ εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐξηγηθῇ ἀπὸ ὑλικούς ἢ γενικῶς ἀπὸ οἴουσδήποτε κοινωνικοὺς λόγους ὅτι π. χ. ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία εἶναι καθαρὰ καὶ θετικὴ καὶ ἐκεῖ ἀκόμη ὅπου νομίζει κανεὶς ὅτι θὰ ἐπρόκειτο περὶ μυστικισμοῦ (Πλάτων), ἡ φιλοσοφία τῶν Γερμανῶν εἶναι σκοτεινὴ, φανταστικὴ καὶ μυστικὴ καὶ ἐκεῖ ἀκόμη ὅπου θὰ ἐπεριέμενε κανεὶς θετικότητα καὶ σαφήνειαν (F o u-

1) Πρβλ. σελ. 80.

1). Πρβλ. διὰ τὰς κατωτέρω ἐξηγήσεις διεξοδικώτερον τὸ συγγραμμά μου: Εἰσαγωγή εἰς ἐπιστημονικὴν φιλοσοφίαν καὶ στοιχεῖα ἐπιστημονικῆς φιλοσοφίας.

e r b a c h, W u n d t κ. ἄ.), ἡ φιλοσοφία τῶν Γάλλων εἶναι μᾶλλον ἐπιπολαία καὶ ἐκεῖ ἀκόμη ὅπου νομίζει κανεὶς ὅτι πρόκειται περὶ μυστικισμοῦ καὶ βηθυνοίας (K e n o u v i e r, εἶναι ὁ B e r g s o n γάλλος;), ἡ δὲ φιλοσοφία τῶν Ἀγγλων, ἀγνοοῦσα ὀλοτελῶς μεταφυσικὰ συστήματα, ἐπεξεργάζεται μόνον πρακτικὰ ἠθικὰ καὶ πολιτειακὰ προβλήματα, ἐννοεῖται δὲ καὶ προβλήματα τῆς θεωρίας τῆς γνώσεως, ἄλλ' ἀκριβῶς ἐκ λόγων ἀντιθέτων εἰς τὴν μεταφυσικὴν. Ἀναφέρω ὡς δεῦτερον παράδειγμα τὴν διαφορὰν τῶν παραδόσεων κατὰ τὰ ἔθνη. Εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι αἱ παραδόσεις, κατὰ τὸ περιεχόμενον, κατὰ τὴν ὕλην τῶν θεωρούμενων, ἐμφανίζονται αἱ αὐταὶ εἰς διαφόρους λαούς· ἀλλὰ τὸ κυριώτερον εἶναι ὅτι τὸ ἴδιον ὑλικὸν παρουσιάζει εἰς διαφόρους λαούς διάφορον πνεῦμα καταδεικνυόμενον εἰς τὴν διασκευὴν καὶ ἀποψιν τῆς ὕλης ἐκείνης. Ἀναφέρω ὡς παράδειγμα τὸ ἀπλούστατον, τὴν διαφορὰν μεταξὺ τῶν ὑλικῶς ἄλλωστε ὁμοίων παραδόσεων περὶ Ἰηρακλέους εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ Σαμῶν εἰς τοὺς Ἰσραηλίτας, περὶ Ἀγριαύλου εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ Ἰουδαίους εἰς τοὺς Ἰουδαίους κτλ. Εἰς τοὺς Ἰβραῖους ἐνεργοῦν τὰ πρόσωπα μόνον ὡς ὄργανα τοῦ Θεοῦ (καὶ πῶς ὑπόλως! π.χ. ἡ Ἰουδαία ἐπωφελομένη τὴν ἀνδρικήν ἀδυναμίαν περὶ τὰς ἐρωτικὰς ὁρμὰς!), εἰς τοὺς Ἕλληνας ὅμως ἐξ ἑαυτῶν δηλαδὴ ὄχι ὡς μέσα πρὸς ἐκπλήρωσιν ἢ ἐπιτέλεσιν σκοποῦ τινος τοῦ Θεοῦ· διότι δὲν εἶναι τὸ ἴδιον πνεῦμα ὅτι εἰς τοὺς Ἕλληνας ἢ πρᾶξις π.χ. τῆς Ἀγριαύλου, προαναγγέλλεται μόνον ἀπὸ τὸν Θεὸν ὡς ἡ μόνη σωτήριος πρᾶξις, ἐνῶ ἡ Ἰουδαία ἐργάζεται ὡς ὄργανον τοῦ Θεοῦ.

Θὰ ἦτο δυνατόν γὰρ καταστήσω προσεκτικοὺς ὄλους, ὅσοι θέλουν γὰρ ἐννοήσουν ἀμερολήπτως τὸ πρόβλημα, καὶ εἰς τὴν καλλιτεχνίαν τῶν διαφόρων λαῶν. Ἄς ληφθῆ ὑπ' ὄψιν π. χ. πάλιν ὁ ἀρχαῖος λαὸς τῆς παλαιᾶς διαθήκης, ὁ ὁποῖος ἀκριβῶς οὔτε ἀρχιτεκτονικὴν παρήγαγε, οὔτε γλυπτικὴν, οὔτε δράμα (τραγωδίαν καὶ κωμῶδιαν), οὔτε ἔπος, μόνον δέ τινα σημαντικὰ λαϊκὰ ἄσματα (περιεχόμενα ἐν τῇ συλλογῇ τῇ λεγομένῃ ἄσμα τῶν ἁσμάτων), πρὸ πάντων δὲ μίαν ὑψηλὴν θρησκευτικὴν ποιήσιν (ψαλμοὺς τινὰς τῆς ὅλης συλλογῆς τῶν ψαλμῶν), ἄς παραβληθῆ δὲ ἡ κατάστασις αὕτη μὲ τὴν καλλιτεχνικὴν κατάστασιν

τῶν ἀρχαίων Ἀθηναίων. Εἶναι ἀνόητον (διότι εἶναι ἀντιστροφή τῆς πραγματικῆς σειρᾶς τῶν γεγονότων) νὰ νομίση κανεὶς ὅτι ἡ ἔλλειψις τῆς καλλιτεχνίας εἰς τοὺς Ἑβραίους τῆς παλαιᾶς διαθήκης ἔχει ὡς αἰτίαν τὴν θρησκείαν των· πρῶτον μὲν ἐμποδίζει ἡ θρησκεία τῶν μόνον τὴν γλυπτικὴν καὶ ζωγραφικὴν θεῶν καὶ ὄχι καὶ τὰς ἄλλας καλλιτεχνικὰς ἐκδηλώσεις, αἱ ὁποῖαι μᾶλλον ταῦτα δὲν ἐνεφανίσθησαν· ἔπειτα δὲ ἄς ληφθῆ ὑπ' ὄψιν καὶ τοῦτο ὅτι μᾶλλον ὅτι καὶ ὁ Χριστιανισμὸς παρέλαβε ἐκεῖνο τὸ ἄρθρον τοῦ δεκαλόγου μᾶλλον ταῦτα αὐτὸς εὗρεθῆ ἐξ ἀρχῆς καὶ εὗρισκεται ἐν τῷ μέσῳ καλλιτεχνικῆς παραγωγῆς καὶ ἀδιαλείπτου ἐνεργείας· καὶ αὐτοὶ οἱ πρῶτοι Ἕλληνες (καὶ Ῥωμαῖοι) χριστιανοὶ ἐκαλλιτέχνουν καὶ μάλιστα καὶ ὡς γλύπται καὶ ζωγράφοι καὶ μάλιστα παριστάνοντες καὶ τὸν Θεὸν πατέρα καὶ τὸν Ἰησοῦν καὶ τὴν παρθένον κτλ. καὶ μάλιστα ἔχοντες ὡς πρότυπα καὶ αὐτὰ ἀκόμη τὰ ἀγάλματα τῶν Θεῶν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλυπτικῆς (π. χ. τὸν Ἀπόλλωνα), κατὰ δὲ τὴν ἔριδα τῶν εἰκονοκλαστῶν ἐνίκησε καὶ ἐνσυνειδήτως τὸ καλλιτεχνικὸν πνεῦμα. Ληλαδὴ λαὸς ἔχων ἐνδόμυχον καλλιτεχνικὴν τάσιν πλάττει καὶ τὰς θρησκευτικὰς ἰδέας του ἀναλόγως τῆς ἰδιοφυΐας του ταύτης καὶ δὲν παράγει ἢ δὲν ἀνέχεται θρησκείαν ἀντιρρίσκουσαν εἰς τὴν φύσιν του.

Πρέπει λοιπὸν νὰ γίνῃ δεκτὸν ὅτι ἡ διαφορὰ τῆς πνευματικῆς ἀτμοσφαιρῆς εἰς διαφόρους λαοὺς ἔχει ὡς προϋπόθεσιν διαφορὰν τινὰ πνευματικὴν, διαφορὰν εἰς τὸ σκέπτεσθαι καὶ συναίσθησθαι μεταξὺ τῶν διαφορῶν ἀνθρωποφυλῶν ἢ μᾶλλον (σήμερον) τῶν διαφορῶν ἐθνῶν. Τοῦτο σημαίνει ὅτι τὸ ἔθνος (ἀρχικῶς: ἡ ἀνθρωποφυλὴ) δὲν εἶναι ἀπλῶς διαφορὰ κατὰ τὴν γλῶσσαν, τὴν θρησκείαν καὶ γενικῶς κατὰ τὴν πνευματικὴν καλλιέργειαν καὶ ἔτι ὀλιγότερον μία πολιτικὴ κοινότης. Ναι μὲν πρέπει καὶ ἡ γλῶσσα καὶ ἡ θρησκεία καὶ γενικῶς ἡ πνευματικὴ καλλιέργεια, ὡς ἰδιόζοντα φαινόμενα, νὰ θεωρηθῶν ὡς τὰ προϊόντα ἰδιόζοντος πνεύματος καὶ ἰδιαζούσης ψυχῆς ἔθνους (ἀνθρωποφυλῆς) τινος ¹⁾· ἀλλὰ καὶ

1) Ἐγὼ ἐχάρην εὐρῶν τὴν ἀπομν ταύτην ἀναπτυσσομένην νεοστί εἰς τὸ ἄρθρον τοῦ O. Reche, Rasse καὶ Sprache ἐν τῷ Archiv für Anthropologie N. F. Τόμ. XVII τευχ. Β, Β (1921) σελ. 208-218.

γλῶσσα καὶ θρησκεία καὶ γενικῶς πνευματικὴ καλλιέργεια εἶναι δυνατόν νὰ μεταδοθῶν καὶ μεταδίδονται καὶ εἰς ξένους λαούς, καὶ μᾶλλον ὅτι ἡ ξένη πνευματικὴ καὶ ψυχικὴ περιουσία υφίσταται παρὰ τῷ λαμβάνοντι λαῷ πάντοτε τροποποίησιν ἀναλόγως τῆς ἰδιοφυΐας, ἀναλόγως τῶν ἰδιοτήτων του, π. χ. ἡ σημερινὴ ἑλληνικὴ γλῶσσα μετεβλήθη ἀναλόγως τοῦ τρόπου τῆς σκέψεως καὶ τοῦ συναισθάνεσθαι τῶν εἰς τὸν ἑλληνισμὸν προσληφθέντων ξένων λαῶν, ὁ χριστιανισμὸς εἶναι διάφορος κατὰ βίβλος κατὰ τὰ διάφορα ἔθνη κτλ., μᾶλλον ταῦτα δὲν εἶναι πάντοτε εὐκόλως ἢ ἀνακάλυψις τῆς μεταβολῆς αὐτῆς, ὥστε παρασύρεται κινεῖς νὰ νομίζῃ ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ ἰδίου ἔθνους, μόνον ἀκριβῶς διότι ὁμιλεῖται π. χ. δῆθεν ἡ αὐτὴ γλῶσσα. Ἡ ἀλήθεια εἶναι μόνον ὅτι ξένοι λαοὶ (ἔθνικῶς ξένοι), ἀποτελοῦντες μίαν πολιτείαν, εἶναι δυνατόν νὰ συμμιγοῦν εὐκολώτερον καὶ ταχύτερον, ἴσως δὲ καὶ ἀσυνειδήτως, ὅταν ὁμιλοῦν τὴν αὐτὴν (δῆθεν) γλῶσσαν, ἔχουν τὴν αὐτὴν (δῆθεν) θρησκείαν καὶ γενικῶς τὴν αὐτὴν (δῆθεν) πνευματικὴν καλλιέργειαν (ἥθη, ἔθιμα κτλ.)· τότε δὲ πάλιν ἢ ὑπερισχύει καὶ ἀπορροαῖ (ἢ περίπτωσις τῆς ἀφομοιώσεως) φυσικῶς καὶ ἀσυνειδήτως τὸ ἓνα τὰ ἄλλα, ἢ ἀποτελεῖται ἓνα ὅλος νέον ἔθνος ἐξ ὄλων μὲ μίαν νέαν πνευματικὴν καὶ ψυχικὴν ἰδιοφυΐαν, διότι ἡ δύναμις τῶν ἔθνικῶν ἰδιοτήτων των ἦτο κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἴση.

Ὅτι ὁμίλησαι πάντοτε ἀδιακρίτως περὶ ἔθνῶν καὶ ἀνθρωποφυλάων, ἔχει τὸν λόγον του εἰς βιολογικὰ προβλήματα. Ἡ ἀνθρωποφυλὴ εἶναι μία πραγματικότης βιολογικὴ ἢ ἀνθρωπολογικὴ· διὰ τὸν ἀμερόληπτον ὄχι μόνον ἀπέδειξα ἀνωθι ὅτι ἕνεκα τῆς διαφορᾶς τῆς πνευματικῆς ἀτμοσφαιρας εἶναι ἀπαραιτήτως ἀναγκαία ἡ ὑπόθεσις ὅτι ὑπάρχουν διάφορα ἔθνη δηλαδὴ ἀρχικῶς διάφοροι ἀνθρωποφυλαί, ἀλλὰ καὶ ἐννοεῖται ἐξ ἑαυτοῦ ὅτι, ἀφοῦ ὑπάρχουν φυλαὶ σκύλων καὶ ἵππων, ἐννοεῖται εἰς τὴν σημασίαν ὅτι αἱ φυλαὶ αὗται διαφέρουν πνευματικῶς καὶ ψυχικῶς, ὅπως καὶ κατὰ μορφὴν, δὲν ὑπάρχει λόγος, διατὶ νὰ μὴ ὑπῆρχον καὶ ἀνθρωποφυλαί· ἀπέδειξα δὲ ἀνωτέρω ὅτι ἡ διαφορὰ τῆς πνευματικῆς ἀτμοσφαιρας μεταξὺ διαφορῶν ἔθνῶν ἐπιτρέπει ὡς μόνην ὀρθὴν δυνατὴν ἐξήγησιν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὑπάρχουν πνευματικαὶ καὶ ψυχικαὶ διαφοραὶ μεταξὺ ἔθνῶν, δηλαδὴ ἀνθρωπο-

φυλάων. Δηλαδή ἔπρεπε νὰ ὁμιλῇ κανεὶς κυρίως περὶ ἀνθρωποφυλάων· ἀλλὰ καθαυτὰ ἀνθρωποφυλαὶ δὲν ὑπάρχουν πλέον, ἐπὶ πᾶσι ἤδη ἐξ ἀρχῆς μεῖξιν τῶν ἀνθρωποφυλάων καὶ ἐγεννήθησαν τὰ ἔθνη, οἳ δὲ διάφοροι λαοὶ δὲν εἶναι διάφοροι ἀνθρωποφυλαί, ἀλλὰ διάφορα ἔθνη¹⁾. Ἐθνος σημαίνει λοιπὸν τὸ ἐκ τῆς αὐτῆς μεξέως ἀνθρωποφυλάων προελθὸν λαϊκὸν προῖόν, γεννῶνται δὲ νέα ἔθνη καὶ σήμερον ἀκόμη ἐκ τῆς μεξέως ἐθνῶν· ἡ μεξίς αὐτῆ τῶν αἱμάτων εἶναι ἀπαραιτήτως ἀναγκαία, αἱ δὲ διαφοραὶ τὰς ὁποίας ἀνεκάλυψα κατὰ τὴν ἔρευναν τῆς πνευματικῆς ἀτμοσφαίρας τῆς κοινωνίας, ἀποβλέπουν λοιπὸν διαφορὰν ἐθνῶν, ἐθνικῶν χαρακτήρων, χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὸν πλέον νὰ διακρίνη κανεὶς τὴν διαφορὰν ἢ τὰς διαφορὰς εἰς τὰ ἀρχικὰ στοιχεῖα, εἰς τὰς συνελθούσας ἀνθρωποφυλάς. Ἐθνος εἶναι αἱ ἱστορικαὶ (πάντως ἤδη καὶ προϊστορικαὶ) πνευματικαὶ ἐνότητες· ὅτι δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει κυρίως καὶ σωματικὸς ἐνιαῖος τύπος, τοῦτο δὲν πρέπει νὰ παραπλανήσῃ τινὰ εἰς τὸ ν' ἀρνηθῆ καὶ τὴν ψυχικὴν καὶ πνευματικὴν ἐνότητα· ἄλλο τὸ ἕνα, ἄλλο τὸ ἄλλο· τὰ σχήματα καὶ τὰ χρώματα τοῦ σώματος δὲν ἀποτελοῦν ἐνιαῖον χαρακτηριστικόν, ὅπως οὔτε τὸ χρῶμα τῶν ἀνθέων καὶ τὸ σχῆμα τῶν φύλλων π.χ. τῶν φασιόλων, μὲ τὰς ὁποίας ἔκαμε τὰς δοκιμὰς του περὶ κληρονομικότητος ὁ M e n d e l· ἐξ ἄλλου τὸ πνεῦμα καὶ ἡ ψυχὴ καὶ αἱ διάφοροι ιδιότητές των εἶναι μόνον δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι εἶναι δυνατὸν νὰ παράγουν μίαν ὑποτείνουσαν δύναμιν. Ἴσως νὰ θελήσῃ κανεὶς βασιζόμενος εἰς τὰ γεγονότα τῆς «διασπάσεως», τοῦ «χωρισμοῦ» κατὰ τὴν (βιολογικὴν) κληρονομίαν (κατὰ τοὺς νόμους τοῦ M e n d e l) ν' ἀρνηθῆ ὅτι τὸ λεγόμενον ἔθνος ἀποτελεῖ πνευματικὴν ἐνότητα καὶ ὅτι οἱ ἀτομικοὶ ἀνθρώποι ἀντὶ νὰ ὁμοιάζουσιν ἐντὸς ἐνὸς (λοιπὸν διῆθεν) ἔθνους εἶναι δυνατὸν μᾶλλον νὰ ὁμοιάζουσιν ἐντὸς διαφόρων ἐθνῶν παρὰ τῶν ἰδίων συστατικῶν στοιχείων, ὅπως συμβαίνει τοῦτο καὶ σωματικῶς· κατὰ ταῦτα ἦν π.χ. ὁ λεγόμενος ἑβραῖος Δαβὶδ καθαρῶς γερμανὸς (καθαρώτερος τοῦ λεγομένου σήμερον

1) Λαὸς εἶναι ἡ ὀνομασία διὰ τὸ σύνολον (λοιπὸν ἀνευ διακρίσεως ἐθνῶν) τῶν ἀνθρώπων μίας πόλεως ἢ πολιτείας ἢ καὶ διὰ τὴν διακρίσιν τῶν ἀνωτέρων (ὑποκειμενικῶς) ἀπὸ τοὺς ἄλλους (τοὺς πολλούς).

γεωμενοῦ) καὶ τότε θὰ ἦτο καὶ ἡ ἔθνικὴ ἰδιοφυΐα, περὶ τῆς ὁποίας ὡς ἀναγκαίας υποθέσεως ὁμίλησα, ἀπάτη. Ἄλλ' ἀμφιβάλλω ὅτι τοιαύτη τις γνώμη (λαμβάνομενον ὑπ' ὄψιν ἴσως σπανίων τιγῶν ἐξαιρέσεων) εἶναι ὀρθή· εἶναι μὲν ἀληθές ὅτι ὁ «χωρισμὸς» ἐκεῖνος, ἢ «διάσπασις» ἢ «διάσχισις» ἐκείνη, τῶν ἰδιοτήτων τῶν χαρακτηρῶν συμβαίνει πράγματι εἰς τινα σωματικὰ χαρακτηριστικά 1). Ἄλλ' ἡ πνευματικὴ ἰδιοφυΐα δὲν εἶναι, ὡπως ἔλεγον, μία ἀπλὴ ιδιότης, ἀλλὰ ἐξ ἀρχῆς ἤδη τὸ παραγόμενον ἐκ διαφορῶν πνευματικῶν χαρακτηρηστικῶν ἢ ἢ ὑπεροχῆ τοῦ ἑνὸς ἐξ αὐτῶν. Δὲν πρέπει νὰ παραβλέπη κανεὶς τὴν πραγματικότητα τῆς διαφορᾶς μεταξὺ τῶν ἔθνῶν (καταρρινωμένης εἰς τὴν πνευματικὴν ἀτιμώσφαιραν τῆς κοινωνίας των) χάριν μιᾶς θεωρίας περὶ κληρονομίας, ἀλλὰ πρέπει νὰ σχηματίζῃ κανεὶς τὴν θεωρίαν (παῖσαν θεωρίαν) συμμόνως πρὸς τὸ σύνολον τῶν πραγμάτων· δὲν πρέπει νὰ λησμονηθῇ, διὰ τ' ἀναφέρω νέον παράδειγμα, ὅτι ἐνῶ τὸ ἔθνος τῆς παλαιᾶς διαθήκης παρήγαγε μόνον προφήτας, τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος (δηλαδὴ καίως οἱ Ἴωνες-Ἀθηναῖοι) παρήγαγον μόνον φιλοσόφους, ὅτι Ἰουδαῖοι μὲν σημεῖα, Ἕλληνες δὲ σοφίαν ζητοῦν 2). Πάντως λοιπὸν ὑπάρχουν πνευματικαὶ καὶ ψυχικαὶ ιδιότητες, αἱ ὁποῖαι ἐχώριζον κατ' ἀρχάς τὰς ἀνθρωποφυλάς καὶ χωρίζουν σήμερον τὰ ἐκ τῆς κρίσεως αὐτῶν

1) Πρὸβλ. E. F i s c h e r, Grundriss der Menschlichen Erblichkeitslehre und Rassenhygiene (ἐν συνεργασίᾳ μὲ τὸν L e n z καὶ B a u e r) 1921 I, σελ. 78 κ. ἐ.

2) Ἡ ἐπεξεργασία τοῦ προβλήματος περὶ ἀνθρωποφυλῶν καὶ ἔθνῶν ἔχει μίαν λεπτὴν υποκειμενικὴν ὄψιν. Τοῦτο, τὸ ἐννοεῖ κανεὶς λαμβάνων ὑπ' ὄψιν τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ ἐκ μέρους τῶν Ἑβραίων. πρὸβλ. π.χ. F r. H e r t z, Rasse und Kultur 1915 καὶ J. Z o l e s c h a n, Das Rassenproblem 4 ἐκδ. 1920. Κατ' ἐμὴν γνώμην ἀποτελεῖ ἕκαστον ἔθνος, κατ' ἀναγκαίαν ὑπόθεσιν, μίαν ἰδιαιτέραν ψυχικὴν καὶ πνευματικὴν ἰδιοφυΐαν, ὑπάρχουν δὲ σήμερον μόνον ἔθνη καὶ ὄχι πλέον ἀνθρωποφυλαὶ (ἴσως ἐξαιρέσει μερικῶν πρωτογόνων λαῶν) ἕνεκα δὲ τούτου πρέπει νὰ λέγεται « ἐθνοψυχολογία » καὶ ὄχι λαοψυχολογία (ἢ Völkerypsychologie τοῦ Wundt) καὶ ἔθνικὴ (ἢ λαϊκὴ) ἡγεῖν καὶ ὄχι ὑγιεινὴ τῶν φυλῶν (Rassenhygiene).

παραχθέντα ἔθνη τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο ¹⁾. "Ὅτι κανεῖς δὲν ἠμπορεῖ ν' ἀποδώσῃ μὲ μίαν ἔννοιαν τὰς διαφορὰς αὐτάς, τοῦτο προέρχεται ἀπὸ τὴν δυσκολίαν τοῦ πράγματος καὶ ἀπὸ τὰς ἐλλείψεις τῶν γνώσεων μας περὶ ὠρισμένου ἔθνους, μιᾶς ὠρισμένης ἀνθρωποφυλῆς, ὅπως ἐκ τῶν αὐτῶν λόγων δὲν ἠμπορεῖ κανεῖς ν' ἀποδώσῃ μὲ μίαν ἔννοιαν καὶ τὴν διαφορὰν μεταξὺ τῆς πνευματικῆς ἢ ψυχικῆς ἰδιοφυΐας τῆς «γυναικὸς» καὶ τοῦ «ἀνδρός», μᾶλλον ὅτι δὲν ἠμπορεῖ κανεῖς καὶ νὰ τὴν ἀρνηθῇ. Οἱ λέγοντες ὅτι αἱ ἰδιότητες τῶν ἀνθρωποφυλῶν καὶ ἔθνῶν εἶναι προϊόντα κοινωνικῆς καταστάσεως ἢ τοῦ κλίματος, τοῦ ἐδάφους καὶ γενικῶς τοῦ περιβάλλοντος καὶ ὅτι λοιπὸν δὲν εἶναι τι ἄπαξ διὰ πάντος ὁριστιμένον, ἀλλὰ πάντοτε ἱστορικῶς μεταβαλλόμενον καὶ ἐκ νέου παραγόμενον, ἀπατῶνται, ἀγνοοῦν δὲ καὶ τὸ βιολογικὸν πρόβλημα ἐντὸς τῶν ἀδιάφορον πῶς παραχθῆσιν φυλῶν τῶν ζώων δὲν ἐπέρχεται πλέον οὐσιαστικὴ μεταβολή, ἐξ ἄλλου πάλιν εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι οἱ σήμερον Ἰβραῖοι εἶναι κατὰ τόπους ἀνόμοιοι, δὲν εἶναι δὲ (ἴσως ἢ, κατὰ στρώματα, πάντως) ὅμοιοι καὶ μὲ τοὺς παλαιούς Ἰσραηλίτας καὶ Ἰουδαίους, ἀλλὰ ὁ λόγος τῶν διαφορῶν τούτων πρέπει νὰ ζητηθῇ ὄχι ἐν τούτῳ ὅτι αὐτοὶ δὲν ζοῦν πλέον εἰς τὴν Παλαιστίνην, ἀλλὰ ἐν τούτῳ ὅτι ἐπῆλθε μεῖζις αὐτῶν σπουδαία μὲ ἄλλα ἔθνη ²⁾. (Ὁ πιστεύων ἀκόμη εἰς τὸ παλαιὸν δόγμα ὅτι ὅλαι αἱ ἀνθρωποφυλαὶ ἢ ὅλαι τὰ ἔθνη διήνυσαν κατ' ἀρχὰς τὰς ἰδίαις φύσεις τῆς ἐξελέξεως, ὡς πιστεῖται καὶ ὅτι ὅλαι αἱ ἀνθρωποφυλαὶ ἢ ὅλαι τὰ ἔθνη ἦσαν κατ' ἀρχὰς καὶ ἐκ φύσεως ὅμοια καὶ μετεβλήθησαν μόνον ὅτε ἔγιναν μόνιμα διὰ τοῦ ἰδιαιτέρου περιβάλλοντος. Ἄπ' ἐναντίας ὑπάρχουν παραδείγματα καὶ μάλιστα καὶ ἱστορικὰ ὅτι ὑπῆρξαν ἔθνη, τὰ ὅποια οὐδὲ ἠσθάνθησαν κἄν τὸν ἰδιαίτερον χαρακτῆρα τῆς περιβαλλούσης αὐτὰ φύσεως ³⁾, ὥστε ὀρθότερα

1) Πρβλ. ὅμως ἄνωθι σελ. 117 καὶ κατωτέρω μέρος III. 2. τριῆμα.

2) Περὶ τῆς δῆθεν ἐξισωτικῆς ἐνεργείας τοῦ περιβάλλοντος τῆς βορείου Ἀμερικῆς λέγει ὁ ἀνθρωπολόγος Εἰ. Fischer (ἐν τῷ μνημονευθέντι συγγράμματι) ὅτι δὲν ἀπεδείχθη ἀκόμη ἐπιστημονικῶς, ἐξ ἄλλου εἶπα πλέον ὅτι αἱ ἐθνικαὶ ἰδιότητες εἶναι ἀποτέλεσμα κρῆσεως ἄλλων ἐθνικῶν (ὅπως εἰς τοὺς ἀμερικανούς) ἢ ἀνθρωποφυλικῶν ἰδιοτήτων.

3) Πρβλ. τὸ σύγγραμά μου : οἰκονομία καὶ φιλοσοφία κτλ.

θὰ εἶναι ἡ ὑπόθεσις ὅτι κατὰ γενικὸν λόγον κατέλαβεν ἕκαστος ὠρισμένος ἐθνικὸς τύπος κατὰ τὰς ὁδοιπορίας ἢ ἀποδημίας του τὴν χώραν, ἢ ὁποία συνεφώνει πρὸς τὴν ἰδιοφυΐαν του καὶ πρὸς τὰ συμφέροντά του. Μικραὶ προσαρμοσθεῖς εἰς τὸ περιβάλλον δὲν ἔχουν σημασίαν. Τοὺς αὐτοὺς λόγους ἔχω τέλος καὶ κατὰ τῆς θεωρίας ὅτι ἡ ἐθνικὴ ἰδιοφυΐα, ὁ ἐθνικὸς χαρακτήρ, εἶναι προῖόν οἰκονομικῆς καταστάσεως· οὐδαμοῦ εὐρίσκονται ὑπὸ τὰς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον αὐτὰς οἰκονομικὰς σχέσεις τὰ αὐτὰ πνευματικὰ φαινόμενα· ὅτι δὲ αἱ οἰκονομικαὶ σχέσεις δὲν ὁμοιάζουν οὐδαμοῦ, ἔχει τὸν λόγον του ἀκριβῶς ἐν τούτῳ, ὅτι ἤδη ἀρχικῶς αὐταὶ καθωρίσθησαν ἀπὸ τὸ ἰδιάζον πνεῦμα καὶ τὴν ἰδιάζουσαν ψυχὴν, λοιπὸν ἀπὸ τὸν ἰδιάζοντα χαρακτήρα μιᾶς ἐκείτης ἀνθρωποφυλῆς, ἐνὸς ἐκείτου ἐθνους, κατὰ ἰδιαιτέρον τρόπον.

Ἡ κοινωνικὴ πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα ἔχει ὅμως τέλος καὶ τρίτον τι ἰδιάζον, ὥστε προῦποθέτει καὶ τρίτην αἰτίαν παραγωγῆς ἢ αἰτίαν ἰδιαιτέρας τροποποιήσεως. Θέτω τὸ ζήτημα θετικῶς· τίς παρήγαγε π. χ. τὴν ἀτμόσφαιραν ἐκείνην τὴν καθαρῶς ἐμφανιζομένην εἰς τὴν Ἀντιγόνην τοῦ Σοφοκλέους (οἷτοι συνέχθειν ἀλλὰ συμριλεῖν ἔφυν !), ἢ εἰς τὴν Ἄπαινην τοῦ Σωκράτους ὅτι ὁ καλὸς ἀνθρώπος εἶναι πρὸς πάντας δηλαδὴ καὶ πρὸς τοὺς ἐχθρούς του καλός; Ἡ ἀπάντησις ὅτι, ὅπως εἶπα, παρήχθη ἀπὸ μίαν γενικῶς ἀνθρωπίνην ἰδεολογικὴν τάσιν («ὀφείλεις!») εἶναι ἡ μόνη ὀρθὴ γνώμη (ὀρθὴ ὑπόθεσις), ἀλλὰ δὲν εἶναι ὀλιγώτερον ὀρθὸν καὶ ἀντικειμενικὸν ὅτι πρόκειται πάντοτε περὶ ἐνὸς ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ἐκφράζει ταιαύτας ἰδέας καὶ αἱ ὁποῖαι ἀναγνωρίζονται καὶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Ὁμιλῶ γενικώτερον· ὁλόκληρος ἡ κοινωνικὴ δούταξις καὶ κατάστασις εἶναι, ὅπως ἔδειξα, τὸ ἀποτέλεσμα ἀγῶνος μεταξύ ἀτομικῶν ἀνθρώπων εὐχαριστημένων μὲ τὸ ὑπάρχον καθεστῶς καὶ μὴ, συνδεομένων εἰς κόμματα καταπολεμοῦντα τὸ ἐν τὸ ἄλλο· ἀλλὰ καὶ εἰν, εἰς περιπτώσεις ὑλικῶν συμφερόντων, δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀρνηθῆ κανεὶς ὅτι ἡ ἐλατήριος ἰδέα τοῦ ἀγῶνος τούτου γεννᾶται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον εἰς ἕνα ἕκαστον ἀνθρώπον ἀναλόγως τῶν συμφερόντων του· ὑπάρχον ὅμως καὶ αἱ περιπτώσεις εἰς τὰς ὁποίας ἕνας καὶ μόνος γνωστὸς ἀνθρώπος παρήγει μίαν ἰδέαν καὶ μίαν κίνησιν ὠρισμένην πρὸς πραγματο-

ποίησίν της, ὁ δὲ ἐρευνῶν ἀντικειμενικῶς καὶ ἄνευ προλήψεων ἠξεύρει καὶ ἐκ τῆς ἱστορίας καὶ ἐκ τῆς ἀμέσου παρατηρήσεως τῶν κοινωνικῶν γεγονότων ὅτι, καὶ εἰς αὐτὰς ἀκόμη τὰς περιστάσεις ἀμέσου στάσεως, ἀμέσου κινήσεως τῶν πολλῶν, ἕνας γνωστὸς ἢ πολλῶν καὶ ἄγνωστος μένων κάμνει τὴν ἀρχὴν καὶ δίδει κατεύθυνσιν εἰς τὴν κίνησιν. Καὶ λοιπὸν λαμβάνων κανεὶς ὑπ' ὅψιν ὅτι οἱ ἀτομικοὶ ἄνθρωποι καὶ αὐτοὶ διαφέρουν πνευματικῶς καὶ ψυχικῶς, δηλαδή κατὰ τὸν χαρακτήρα ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλον, πρέπει νὰ παραδεχθῆ ὅτι ἡ κοινωνικὴ κατάστασις καὶ πρὸ πάντων ἡ κοινωνικὴ πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα καθορίζεται, ἐννοεῖται πλέον, ἐντὸς τῆς ἐθνικῆς ἰδιοφυΐας καὶ διὰ τῆς ἰδιοφυΐας τοῦ ἀτομικοῦ ἀνθρώπου ἰδιαίτερος τοῦ παράγοντος τὴν ἐλατήριον ἰδέαν ἢ τοῦ δίδοντος κατεύθυνσιν εἰς τὴν ἤδη ἀρξαμένην στάσιν τῶν πολλῶν, δηλαδή διὰ τῆς ἰδιοφυΐας τοῦ «μεγάλου ἀνδρός» ὅπως λέγεται συνήθως, ἀλλά, ἐὰν θέλη κανεὶς, καὶ τῆς «μεγάλης γυναικός».

Καὶ ὅμως ὑπάρχουν καὶ οἱ λέγοντες ὅτι οἱ μεγάλοι λεγόμενοι ἄνδρες ἐμφανίζονται παραγόμενοι ἐκ τῶν ἀναγκῶν, εἶναι ἢ ἐντονωτέρα ἐμφάνισις τῶν συναισθημάτων καὶ ἰδεῶν ὠρισμένων ἐποχῶν καὶ κοινωνικῶν κύκλων. Ἄλλ' ἢ θεωρία αὕτη εἶναι ἐσφαλμένη, ἢ πραγματικότης τὴν ἀναιρεῖ· ἀναφέρω ἕνα παράδειγμα τὸ ὁποῖον δὲν ἐπιτρέπει οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν, δηλαδή τὸν τρόπον κατὰ τὸν ὁποῖον σκέπτονται καὶ συναισθάνονται ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀρίστιππος¹⁾, οἱ ὁποῖοι ἀκριβῶς καθ' ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι ὀλοτελῶς, ἢ σχεδὸν ὀλοτελῶς ὅμοιοι. Ὑπάρχουν δὲ καὶ παραδείγματα, τὰ ὁποῖα δεικνύουν ὅτι ἀτομικοὶ ἄνθρωποι (μεγάλοι ἄνδρες) ἐνήργησαν δίδοντες κατεύθυνσιν εἰς κοινωνικὴν κίνησιν ἢ καὶ παράγοντες κίνησιν ἔξω τοῦ προσωπικοῦ των κύκλου. Εἶναι λοιπὸν αὐθαίρετον ν' ἀρνηθῆ κανεὶς ὅτι ἀτομικοὶ ἄνθρωποι (μεγάλοι ἄνδρες) διαπλάττουν τὴν κοινωνίαν ἰδιαζόντως συμφώνως πρὸς τὴν προσωπικὴν των ἰδιοφυΐαν, συμφώνως πρὸς τὸν ἰδιαίτερον των

¹⁾ Πρβλ. τὸ συγγραμμά μου: Οἰκονομία καὶ φιλοσοφία κτλ. καὶ εἰσαγωγή εἰς ἐπιστημονικὴν φιλοσοφίαν καὶ σύννομις ἐπιστημονικῆς φιλοσοφίας.

τρόπον κατὰ τὸν ὁποῖον σκέπτονται καὶ συναισθάνονται. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον περιεπλάνησε καὶ παρήγαγε τὴν γνώμην ὅτι ἕκαστος ἀτομικὸς ἄνθρωπος, καὶ λοιπὸν καὶ οἱ μεγάλοι ἄνδρες, εἶναι προϋόντα ἐνὸς οἰκονομικοῦ κύκλου ἢ περιβάλλοντος καὶ ὄχι φυσικόν τι, ἀπώλυτον, εἶναι ἡ πραγματικότης ὅτι οὐδεὶς μέγας ἄνθρωπος εἰργασθῆ ποτὲ ἀσκέτως πρὸς τὴν ὑλικὴν κατάστασιν καὶ τοὺς πόθους τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ. Ἀλλὰ τὸ γεγονός τοῦτο ἀντικρούει μὲν τὴν ἄποψιν ὅτι πᾶν ὅ,τι ἔλαβε χώραν ἐν τῇ ἱστορίᾳ εἶναι δημιουργικὸν ἔργον τῶν μεγάλων ἀνδρῶν (τὴν λεγομένην «ἠρωολατρείαν»¹), δὲν εἶναι ὅμως δυνατόν νὰ σημαίνει καὶ τὸ ἐναντίον ὅτι δηλαδὴ ὁ μέγας ἄνθρωπος εἶναι ἀσήμαντος διὰ τὰ γεγονότα· ἀπ' ἐναντίας ἀπέδειξε ὅτι ναὶ μὲν ἐργάζονται ὅλοι οἱ μεγάλοι ἄνδρες συμφώνως πρὸς τὰς ὑπαρχούσας ἀνάγκας, ἀλλὰ ἕκαστος αὐτῶν κατὰ ἰδιάζοντα τρόπον, συμφώνως πρὸς τὴν προσωπικὴν του ἰδιοφυΐαν, συμφώνως πρὸς τὸν χαρακτῆρά του. Δηλαδὴ ἡ ὀρθὴ λύσις τοῦ προβλήματος εἶναι αὕτη: ἡ κοινωνικὴ κατάσταση δὲν παράγει ἀτομικὰς ἀνθρώπινους ιδιότητας τοῦ πνεύματος, παρέχει ὅμως εὐκαιρίαν εἰς ἓνα ἰδιότροπον, ἰδιαίτερον (μέγα) πνεῦμα τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐργασθῆ, δηλαδὴ νὰ ἐνεργήσῃ κατὰ τὴν ἀντίληψίν του.

Τὸ συμπέρασμα εἶναι καταφανές· ἡ ἐκάστοτε κοινωνικὴ πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα παράγεται αἰτιολογικῶς δημιουργικῶς ἐκ τῆς ἰδεολογικῆς γενικῆς ἀνθρώπινης τάσεως συμφώνως μὲ τὸ ἰδιάζον πνεῦμα καὶ τὴν ἰδιάζουσαν ψυχὴν (τὸν ἰδιάζοντα χαρακτῆρα) ἐνὸς ἔθνους καὶ τὰς ἀνάγκας τῆς περιστάσεως συμφώνως μὲ τὴν ἰδιαίτεράν ἰδιοφυΐαν ἐνὸς μεγάλου ἀνδρὸς πλάστου. Ὡστε ὑπολείπεται μία μόνη λύσις διὰ τὸ φαινόμενον ὅτι, ὅπως κατεφάνη, καὶ ὁ χαρακτήρ τοῦ ἔθνους καὶ οἱ μεγάλοι ἄνδρες, ἀλλὰ καὶ ἡ ἰδεολογικὴ τάσις τῆς ἀνθρωπότητος γενικῶς σχετίζονται κατὰ τὰς ἐκδηλώσεις των μὲ τὴν ὑλικὴν κατάστασιν τῆς κοινωνίας· ἡ λύσις αὕτη εἶναι ὅτι ἡ ὑλικὴ κατάστασις τῆς κοινωνίας εἶναι μόνον ἐκλυτρωτικὸς ἐρεθισμὸς. Πρό-

κεῖται λοιπὸν περὶ φαινομένου ὁμοίου πρὸς τὸ φυσικὸν ὅτι ὁ βαθμὸς π. χ. τῆς ἀτμοσφαιρικῆς θερμοκρασίας δὲν εἶναι ἡ αἰτία τῆς κρυσταλλώσεως τῆς ἀποκρυσταλλουμένης ὕλης, ἀλλὰ ὁ ἐρεθισμὸς πρὸς ἀποκρυστάλλωσίν της καὶ ὅτι ἡ ὕλη ἀπαντᾷ εἰς τὸν ἐρεθισμὸν αὐτὸν ἀναλόγως τῆς ἰδιαζούσης φύσεώς της, ὥστε ὑπὸ τὸν αὐτὸν ἐρεθισμὸν συμβαίνει διάφορος ἀποκρυστάλλωσις ἀναλόγως τῆς ἰδιαζούσης φύσεως τῆς ἀποκρυσταλλουμένης ὕλης.

Τρίτον τμήμα.

Κατεύθυνσις τῶν διαφόρων ὄψεων τοῦ κοινωνικοῦ βίου κατὰ τὴν ἐξέλιξίν των.

Κεφάλαιον πρῶτον.

Κατεύθυνσις τῆς ἐξελίξεως τῶν μορφῶν τοῦ κοινωνικοῦ βίου
καὶ τῆς ὀργανώσεώς του.

Τὸ ἐρώτημα, ἐὰν ἡ ἐξέλιξις τῶν μορφῶν τοῦ κοινωνικοῦ βίου παρουσιάσῃ τινὰ κατεύθυνσιν ἢ πρόκειται μόνον περὶ ἀπλῆς μεταβολῆς, εὗρισκει μίαν εὐκόλον ἀπάντησιν: ἡ ἀναλυτικὴ μου ἐρευνα τοῦ κοινωνικοῦ βίου ὅσον ἀφορᾷ τὰς διαφόρους μορφάς του δεικνύει ὅτι αἱ διάφοραι μορφαὶ ἀκολουθοῦν ἢ μία τὴν ἄλλην (μετὰ τὸ ἀρχικὸν κοινωνικὸν γένος γεννᾶται ὁ συνασπισμὸς πολλῶν τοιούτων, ἡ κοινωνικὴ φυλὴ, ὅτε δὲ αὕτη ἔγεινε μόνιμος εἰς μίαν χώραν, ἐγεννήθησαν τὰ χωρία καὶ ἐξ αὐτῶν παρήχθη ἡ πόλις, ἡ δὲ πρώτη πόλις ἦτο ταῦτοχρόνως καὶ πολιτεία) ἐξ ἀναγκῶν ἐκδηλουμένων, λυομένων διὰ τινος ἰδιοφυΐας ἀτομικοῦ ἀνθρώπου. Λέν πρόκειται λοιπὸν κατὰ τὴν ἐξέλιξιν ταύτην οὔτε περὶ τελικότητος οὔτε κἔν περὶ κατεργήσεως.